

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА НОРМАТИВНІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ГРОШОВИМ ОБІГОМ

*І.Б. Швець, д-р екон. наук, проф.,
Донецький національний технічний університет*

Системний аналіз сучасного розвитку економіки України дає підстави для розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення системи розрахунків і банківських технологій та поліпшення роботи фінансово-кредитних установ з метою підвищення ефективності грошового обігу і використання резервів його зростання.

Грошовий обіг, що обслуговує розрахункові операції суб'єктів господарювання, дуже впливає на ефективність виробництва. Визначаючи загальну ефективність економічної системи, треба розглядати її дві складові частини: по-перше, ефективність виробничої діяльності, обіг ресурсів якої обслуговується грошовим обігом; по-друге, ефективність самого грошового обігу як чинника доходу, тобто гроші потрібно розглядати не тільки як інструмент розрахунків, але і як джерело доходу, фінансовий ресурс. В банківській системі України створені необхідні умови та є відповідні фінансові інструменти щодо застосування грошей як ресурсу доходу, але вони майже не використовуються. Між тим суб'єкти господарювання в реальній економіці держави мають значні резерви грошових ресурсів в розрахунках і по видах активів, залучення яких у господарський оборот з метою отримання доходу при раціональному використанні може дати досить великий прибуток та поповнити грошовий обіг.

Наявність можливостей застосування декількох доцільних фінансових інструментів на вибір суб'єкта господарювання створює багатоваріантність вирішення завдань з підвищення ефективності використання грошей. Ці ж методи дають можливість оцінити втрати (упущену вигоду) суб'єктів господарювання і економіки в цілому від невикористання грошей як ресурсу доходів і обмежень грошового обігу.

Одним з резервів збільшення грошового обігу є дебіторська заборгованість, яка постійно виникає у відносинах суб'єктів господарювання і досить довго накопичується в економіці України. Її частка в оборотних коштах досягала у попередні роки 65-67 % (табл. 1), замість 2-4 % як фінансового нормативу. В абсолютному розмірі на кінець 2000 р. вона становила 211998 млн. грн. (табл. 2), що перевищувало річний валовий внутрішній продукт у 1,2 рази. Крім того, велику суму становили кошти та їх еквіваленти – 11126 млн. грн., які також необхідно було ефективно використати.

Хоча дебіторська заборгованість виникає за межами банківської діяльності, тому що вона відображає поточні відносини між двома суб'єктами господарювання до моменту сплати фактурного боргу, комерційні банки мають можливість втручатися в ці відносини як третя особа, застосовуючи такі фінансові інструменти як факторинг і вексель. При цьому здійснюється переуступка зобов'язань платника банку. Одержувач вже від банку отримує свої гроші і закриває фактурний рахунок, між платником і банком виникає нова

форма відносин у грошовій формі, обумовлених тим чи іншим фінансовим інструментом.

Таблиця 1

Динаміка дебіторської заборгованості у складі оборотних коштів в економіці України, на кінець року, %*

Показники	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.
Частка дебіторської заборгованості	28,3	37,9	47,5	62,1	67,1	65,9

*Складено за даними Статистичного щорічника України за 2000 рік / Укрстат. – К.: Техніка, 2001. – С. 67.

Перевагами трьохстороннього способу розрахунків є: прискорення платежів і суттєве зменшення загальної дебіторської заборгованості; виконання розрахунків у безготівковій формі і суттєве збільшення грошової маси (М1); залучення до банківських операцій додаткових робочих активів і збільшення банківських доходів. Недоліком такого способу розрахунків є підвищений ризик комерційного банку за факторинговими і вексельними операціями. Крім того, в Україні має місце недосконалість чинної законодавчої і юридично-нормативної бази, яка поки що не забезпечує кредиторам повної гарантії права на захист свого майна у разі стягнення заборгованості та наданої застави в найкоротші строки.

Таблиця 2

Показники бухгалтерських балансів підприємств галузей економіки України за 2000 р., млн. грн.*

Статті балансу	На початок року	На кінець року	Приріст абсолютний, %	Приріст відносний, %
Активи, всього	742391	776777	+34386	+4,63
Оборотні активи, з них:	291648	331777	+40129	+13,76
- дебіторська заборгованість;	192953	211998	+19045	+9,87
- кошти та їх еквіваленти	6888	11126	+4238	+61,52

*Складено за даними Статистичного щорічника України за 2000 рік / Укрстат. – К.: Техніка, 2001. – С. 62-63.

Але, якщо розглядати грошову масу як загальний обсяг купівельних і платіжних засобів, що обслуговує господарський оборот і належать приватним особам, підприємствам і державі, то найважливішим економічним і фінансовим результатом використання розглянутих резервів стануть трансмісійні операції щодо залучення в господарський оборот дебіторської заборгованості, та її трансформації в реальний сектор економіки шляхом здійснення платежів в безготівковій формі. У грошовому обігу це дає змогу не тільки збільшити грошову масу, але і реструктуризувати у кращий бік грошові агрегати як

показники обсягу і структури грошової маси на підставі прискорення зростання агрегату М1 у порівнянні з агрегатом М0.

Якщо факторинг розглядати як різновид торгівельно-комісійних операцій, коли кредитуються оборотні кошти клієнта – одержувача платежу у формі інкасування дебіторської заборгованості із зняттям певної суми з його рахунку на користь банку для відшкодування витрат по операції, забезпечення доходу банку і гарантій від кредитного ризику, то формально основою операції є купівля рахунку-фактури клієнта з дисконтуванням на умовах негайної сплати частини вартості відфактуреної поставки та сплати решти вартості в обумовлені строки.

У даному випадку при здійсненні трьохсторонніх розрахункових трансмісійних операцій по дебіторській заборгованості комерційним банкам доцільно застосовувати форму відкритого факторингу, коли клієнт-одержувач платежу зазначає на своїх платіжних документах, що рахунок-фактуру продано третій фактор-фірмі (банку). Це дає змогу банку у відносинах з клієнтом на підставі узгодження застосовувати авансування платежу до його повного виконання. Аванс рекомендується надавати безпосередньо в період складання трьохсторонньої домовленості у розмірі 60-80% від повної суми платежу за рахунком-фактурою. Решту банк сплачує тоді, коли клієнт-платник або повністю розрахується з банком за рахунком-фактурою, або банк стягне з нього борг. При цьому частково зменшується ризик банку щодо втрати своїх активів.

Щодо інтересів клієнта – одержувача платежу за рахунком-фактурою, то цілком зрозуміло, що за факторингом він має певні втрати. Але при ринку з негарантованою торгівлею, при недостатності покупців і їх нестійкому фінансовому становищі, на основі факторингу клієнт – продавець товару має можливість негайно отримати до 80 % відсотків очікуваного платежу, перекладаючи на банк за відповідну плату турботи і ризику щодо стягнення плати з покупця. Тому факторинг при певних обставинах буде доцільним для виробника товару.

Щодо інтересів покупця, то він при факторингу отримує товар у повному обсязі і повинен використовувати його в господарських і комерційних операціях. Але у випадку невиконання зобов'язань у відносинах з банком йому буде складніше затримувати платню, ніж при відносинах з постачальником, тому, що банк має набагато більше інструментів впливу на клієнта. Отже факторинг стає доцільним з погляду суспільних інтересів, бо він буде зміцнювати фінансову дисципліну.

Щодо інтересів комерційного банку, то факторинг поширює набір банківських послуг, сприяє збільшенню робочих активів і доходу. Однак факторинг потребує створення і відпрацювання нових форм відносин з клієнтами, включаючи операції із стягнення заборгованості і застави, більш високої кваліфікації і відповідальності банківських спеціалістів. За цих обставин факторинг може стати дійсно ефективним інструментом банку.

Розглядаючи показники розміщення і обігу грошової маси в реальному секторі економіки України (табл. 2), треба зазначити, що швидкість обертання грошей (5,4-5,9 обертів на рік) вища, ніж в інших країнах, а коефіцієнт закріплення грошей відносно ВВП нижчий, ніж у тих же країнах. Тому,

аналізуючи показники табл. 3, необхідно звернути увагу на зменшення показника обертання загальної грошової маси як позитивний результат, тому що грошова маса зростала швидше (+45,37 %), ніж ВВП (+32,59 %), що є досить стійкою тенденцією в монетарній політиці держави і відповідає об'єктивним потребам розвитку економіки¹. При цьому у 2000 р. одиницю вартості ВВП обслуговувало вже 0,1852 грн. грошової маси замість 0,1695 грн. у 1999 р. Ліверідж 2000 р., як співвідношення приросту грошової маси до приросту ВВП, становив 0,2356 (10014/42510), що значно більше показника 0,1852, розрахованого за загальним обсягом грошової маси і ВВП, тобто умови формування грошової маси у 2000 р. були більш сприятливі, ніж у попередні роки. Крім того, позитивні зміни виникли в розміщенні грошової маси, бо темпи зростання грошей у безготівкових розрахунках, тобто суб'єктів господарювання юридичних осіб, були вищими (+52,52 %), ніж у готівкових розрахунках фізичних осіб (39,91 %).

З точки зору визначення можливостей здійснення практичної утилізації накопиченої дебіторської заборгованості треба розглянути її склад і структуру за елементами відтворення. Виходячи з вимог бухгалтерського обліку, фактичну дебіторську заборгованість становлять на цей час рахунки за товари, роботи і послуги за чистою реалізаційною вартістю, по векселях одержаних, по розрахунках з бюджетом, по авансах виданих, по нарахованих доходах, по внутрішніх розрахунках, по іншій поточній дебіторській заборгованості.

Таблиця 3

Показники розміщення і обігу наявної грошової маси в реальному секторі економіки України у 1999-2000 рр., млн. грн.*

Показники	1999 р.	2000 р.	Приріст абсолютний, %	Приріст відносний, %
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах	130442	172952	+42510	+32,59
Грошова маса (МЗю) у суб'єктів господарювання	7869	12002	+4133	+52,52
Грошова маса (МЗф) у фізичних осіб	13903	19451	+5548	+39,91
Загальна грошова маса (МЗ)	22070	32084	+10014	+45,37
Швидкість обертання грошей ВВП/МЗ, обертів	5,9	5,4	-0,5	-8,5
Коефіцієнт закріплення грошей МЗ/ВВП	0,1695	0,1852	+0,0157	+9,26

*Складено за даними Статистичного щорічника України за 2000 рік / Укрстат. – К.: Техніка, 2001. – С. 30, 70-71.

¹ В. Стельмах. Монетарна політика як один із ключових факторів економічного зростання / Вісник НБУ, січень 2002. – С. 2-9.

Показники структури дебіторської заборгованості наведені в табл. 4.

Таблиця 4

**Показники структури загальної дебіторської заборгованості
в економіці України за 1999-2000 рр., %***

Показники	1999 р.	2000 р.
Всього	100	100
Між підприємствами України, у тому числі:	96,0	96,2
- за товари, роботи і послуги	72,7	71,3
- по векселях	5,7	5,7
- з персоналом по операціях	0,3	-
- з бюджетом	1,7	2,7
- по авансах	2,3	-
- з дочірніми підприємствами	3,2	3,5
- інша заборгованість	10,1	13,0

*Складено за даними Статистичного щорічника України за 2000 рік / Укрстат. – К.: Техніка, 2001. – С. 68.

Але не всі рахунки однаково ефективно можуть бути утилізовані і не всі клієнти будуть однаково спроможні сплатити борг, тому з боку банку потрібен аналіз конкретних ситуацій, виходячи з наявності прострочених зобов'язань (табл. 5). Загальна оцінка можливостей повернення певної частини існуючої дебіторської заборгованості підприємств України у господарський оборот може бути визначена на підставі деяких припущень.

Таблиця 5

**Показники простроченої дебіторської заборгованості
в економіці України у 2000 р.**

Показники	%	млн. грн.
Всього	100*	195038**
Між підприємствами України, у тому числі:	98,6	192307
- за товари, роботи і послуги	88,1	171828
- по векселях	1,0	1950
- з бюджетом	1,1	2145
- з дочірніми підприємствами	1,9	3706
- інша заборгованість	6,5	12678

*Складено за даними Статистичного щорічника України за 2000 рік / Укрстат. – К.: Техніка, 2001. – С. 68.

**Складено за розрахунками автора.

Приріст грошової маси $\Delta M3$ відносно доходу і швидкості її обертання визначається за формулою

$$\Delta M3 = Y/V,$$

де Y – дохід;

V – коефіцієнт річного обороту грошової маси.

Величина врахованого доходу, тобто вартості тих активів, які можуть бути повернені в господарський оборот при факторингу, визначається за формулою

$$Y = ДЗ \cdot K1 \cdot K2 \cdot K3 \cdot K4,$$

де *ДЗ* – дебіторська заборгованість;

K1 – коефіцієнт простроченої дебіторської заборгованості;

K2 – коефіцієнт, що враховує частку заборгованості між підприємствами України від її балансової суми;

K3 – коефіцієнт, що враховує частку заборгованості за її видами, яку можливо повернути у господарський оборот;

K4 – коефіцієнт першочергової сплати грошей по факторингу (враховує ризик несплати боргу).

Якщо прийняти до розрахунку дебіторську заборгованість $ДЗ=211998$ млн. грн., $K1=0,92$, $K2=0,986$, $K3=0,91$, $K4=0,8$, $V=5,5$, то врахований дохід складатиме:

$$Y = 211998 \cdot 0,92 \cdot 0,986 \cdot 0,91 \cdot 0,8 = 140000 \text{ млн. грн.},$$

а приріст грошової маси дорівнюватиме:

$$ДМЗ = 140000 / 5,5 = 25455 \text{ млн. грн.}$$

Порівнюючи можливий приріст грошової маси за рахунок повернення частини дебіторської заборгованості в господарський оборот у сумі 25455 млн. грн. з наявною грошовою масою 32084 млн. грн. (табл. 3), можна констатувати, що грошова система держави має значний резерв збільшення загальної грошової маси +79,3 % ($25455 \cdot 100 / 32084$), який неодмінно треба реально використати і на який не звертати увагу не можна.